

ARCHITEKTURA

CZASOPISMO TECHNICZNE
TECHNICAL TRANSACTIONS

ARCHITECTURE

WYDAWNICTWO

POLITECHNIKI KRAKOWSKIEJ

8-A/2012

ZESZYT 30

ROK 109

ISSUE 30

YEAR 109

PIOTR KULESZA*

OGRODY LECZNICZE NA WYBRANYCH DZIEŁACH MALARSTWA TABLICOWEGO XV WIEKU

MEDICINAL GARDENS IN SELECTED PAINTINGS OF THE 15TH-CENTURY PANEL PAINTING

Streszczenie

Jednym z rodzajów ogrodów użytkowych są ogrody lecznicze. Rozpowszechnione w średniowieczu, uzupełniały założenia klasztorne, rzadziej były obecne w obiektach świeckich. Niniejszy artykuł obejmuje badania nad ogrodami leczniczymi odzwierciedlonymi w malarstwie tablicowym XV wieku. Jest próbą odpowiedzi na pytanie, czy prezentowane na obrazach kompozycje ogrodowe mają charakter leczniczy. Odpowiedzi na to pytanie może udzielić analiza botaniczna wybranych obrazów i określenie właściwości medycznych rozpoznanych roślin w odniesieniu do ówczesnej wiedzy o ziołolecznictwie.

Słowa kluczowe: ogrody lecznicze, malarstwo tablicowe XV wieku, rośliny lecznicze

Abstract

Medicinal gardens are one of the types of utilitarian gardens. Ubiquitous in the Middle Ages, they complemented monastic compounds, and were less common in secular objects. This article concerns research regarding medicinal gardens portrayed in panel painting of the 15th century. It is an attempt at answering the question whether the garden compositions presented in the paintings are of medicinal character. An answer to this question can be obtained from a botanical analysis of selected paintings, as well as determining medicinal properties of identified plants in relation to contemporary knowledge concerning herbalism.

Keywords: medicinal gardens, 15th-century panel painting, medicinal plants

* Dr inż. Piotr Kulesza, Katedra Ochrony Przyrody, Wydział Matematyczno-Przyrodniczy, Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II.

1. WPROWADZENIE

Jednym z przejawów użytkowości ogrodów jest aspekt ich wykorzystania do uprawy roślin leczniczych. Ogrody ziołowe i lecznicze, rozwinięte w średniowieczu jako zjawisko w sztuce ogrodowej, było już niejednokrotnie opisywane w literaturze naukowej. Dzięki temu wiadomo, jaką miały kompozycję, gdzie były lokalizowane i jakie rośliny w nich rosły¹. Zwane *herbulariusami* lub *hortus medicus*, najmocniej zaakcentowały swoją obecność w średniowiecznych zespołach klasztornych, towarzysząc zakonnym infirmeriom i szpitalom². Wynikało to ze wzmoczonego w owym czasie zainteresowania ziołolecznictwem oraz rozwojem średniowiecznej medycyny³. Miały one najczęściej plan geometryczny, gdzie ich układ przestrzenny wyznaczały jednogatkowe prostokątne rabaty o podwyższonej wysokości⁴.

Odrębnym aspektem jest obecność ogrodów leczniczych w średniowiecznej przestrzeni świeckiej zarówno zamkowej, jak i miejskiej. W tym przypadku przekazywane informacje są mniej precyzyjne i jednoznaczne, gdyż często ogrody ziołowe uważano za zbyt prozaiczne i nie były warte opisu⁵. Odnoszą się one głównie do ogrodów typu *hortus conclusus*, gdzie mogły wstępować grędy z roślinami o właściwościach leczniczych, sadzone zwyczaj między warzywami⁶.

Warto zatem uzupełnić dotychczasowe badania o analizę kompozycji średniowiecznych ogrodów w aspekcie ich leczniczego wykorzystania, a zwłaszcza tych zachowanych na wyobrażeniach malarskich z XV w. Dotychczasowe badania historyków sztuki pozwalają na jednoznaczne i bezsprzeczne określenie, że mają one charakter świadomie komponowanych przestrzeni, tworząc powtarzalny motyw ikonograficzny mistycznego *hortus conclusus*, powiązanego symbolicznie z Najświętszą Marią Panną i świętymi. Traktują owe malarskie wyobrażenia ogrodowe w kategoriach artystycznych, nie zawsze uwzględniając elementy realne i przyrodnicze takie jak na przykład rośliny⁷. To właśnie rozpoznania botaniczne odwzorowanych z wielką starannością roślin na obrazach pozwalają zweryfikować owe namalowane układy ogrodowe i zasugerować tezę, że mają one charakter nie tylko symboliczny i dekoracyjny, ale również leczniczy. Problem ten nie został bowiem jednoznacznie rozstrzygnięty, gdyż nie zawsze to, co przez historyka sztuki uważne jest za lecznicze, ma rzeczywistą moc uzdrawiania. Dopiero rozpoznanie botaniczne namalowanych roślin i określenie ich właściwości medycznych na podstawie średniowiecznych źródeł pozwala pełniej rozważyć ten problem.

Badania obejmują zatem sześć wybranych obrazów malarstwa tablicowego z XV w., na których widoczne są jednoznacznie kompozycje ogrodowe, uzupełnione o rozpoznawalne gatunki roślin. Na tych przykładach dokonano analizy szaty roślinnej pod względem leczniczym, opierając się na średniowiecznych traktatach medycznych. Wnioski z analiz mogą posłużyć do potwierdzenia lub obalenia tezy o leczniczym charakterze namalowanych ogrodów, które były niewątpliwie wzorowane na tych istniejących w rzeczywistości, zwłaszcza w odniesieniu do stosowanej szaty roślinnej.

¹ D. Hennebo, A. Hoffman, *Geschichte der Deutschen Gartenkunst. Gärten des Mittelalters*, t. 1, Hamburg 1962, s. 33-35, 87-90, 142-143; J. Harvey, *Medieval gardens*, London 1981, s. 31-92.

² M. Siewniak, A. Miłkowska, *Tezaurus sztuki ogrodowej*, Warszawa 1998, s. 96; P. Meyvaert, *The medieval monastic garden*, [in:] *Medieval Gardens*, (ed.) E.B. MacDougall, Washington 1986, s. 23-53.

³ Bogate informacje o średniowiecznej medycynie i metodach leczniczych, w tym o wykorzystaniu roślin, zob.: P.M. Jones, *Heilkunst des Mittelalters in illustrierten Handschriften*, Stuttgart 1999, s. 13-21, 58-75; C. Opsomer-Halleux, *The medieval garden and its role in medicine*, [in:] *Medieval Gardens*, (ed.) E.B. MacDougall, Washington 1986, s. 94-113; B. Stępniewska, *Kompozycja zieleni. Cz. 2. Średniowiecze*, Wrocław 1993, s. 90, 96-99.

⁴ D. Hennebo, A. Hoffman, *op. cit.*, s. 33-35.

⁵ *Ibidem*, s. 87.

⁶ B. Stępniewska, *op. cit.*, s. 59.

⁷ G. Hartlaub, *Das Paradiegärtlein von einem oberreinischen Meister um 1410*, Berlin 1977; G. Münzel, *Das frankfurter Paradiesgärtlein. Das Münster*, „Zeitschrift für christliche Kunst und Kunstwissenschaft“ (1956), s. 15-23. Obszerne wyjaśnienie treści *hortus conclusus* zob. *The Dictionary of Art*, (red.) J. Turner, t. 7 i 24, London 1996.

2. ROŚLINY LECZNICZE W WYBRANYCH OGRODACH MALARSKICH

Poszukiwania średniowiecznych ogrodów leczniczych w malarstwie rozpocząć można od najbardziej rozpowszechnionego wizerunku ogrodowego, a mianowicie dzieła Mistrza Górnoreńskiego *Rajski ogród*⁸. Obraz ten poddawany już wielokrotnym analizom ukazuje rozbudowany przestrzennie ogród, otoczony murem i bogato wyposażony w małą architekturę⁹. Oprócz tego jego wystrój współtworzą liczne rośliny, które dotychczas nie były dokładnie zidentyfikowane przez przyrodników. Analiza botaniczna namalowanej szaty roślinnej pozwala stwierdzić, że odzwierciedlonych zostało 21 w pełni oznaczonych gatunków i 1 rodzaj. Roślin o właściwościach leczniczych jest natomiast 13 i są to: orlik pospolity (*Aquilegia vulgaris* L.), stokrotka pospolita (*Bellis perennis* L.), barwinek pospolity (*Vinca minor* L.), lilia biała (*Lilium candidum* L.), konwalia majowa (*Convallaria majalis* L.), śluz dziki (*Malva sylvestris* L.), piwonia lekarska (*Paeonia officinalis* L.), pierwiosnek lekarski (*Primula veris* L.), kosaciec niemiecki (*Iris germanica* L.), fiołek wonny (*Viola odorata* L.), babka lancetowata (*Plantago lanceolata* L.), poziomka pospolita (*Fragaria vesca* L.) i róża (*Rosa* spp.).

Kolejnym analizowanym obrazem, na którym widoczna jest przestrzeń ogrodowa w formie *hortus conclusus*, jest dzieło Roberta Campina *Madonna ze świętymi w ogrodzie zamkniętym*¹⁰. Kompozycja tej przestrzeni jest niezwykle uboga i ograniczona załewie do czworobocznego wnętrza ogrodowego, ograniczonego murem i architekturą przyległego budynku. Pozbawiona jest elementów przestrzennych typowych dla średniowiecznych ogrodów, niemniej jednak nosi wyraźne znaki świadomego kształtowania. Jej dominującym elementem jest roślinność w formie bogato ukwieconej murawy, składającej się z 14 w pełni zidentyfikowanych gatunków oraz 1 rodzaju¹¹. Wśród nich 13 roślin ma właściwości lecznicze. Należą do nich wymienione częściowo wyżej gatunki, uzupełnione o: nagietek lekarski (*Calendula officinalis* L.), tojad mocny (*Aconitum napellus* L.), mak polny (*Papaver rhoeas* L.), żankiel zwyczajny (*Sanicula europaea* L.), perz właściwy (*Elymus repens* L.) i bodziszek (*Geranium* spp.).

Podobną ogrodową przestrzeń odnaleźć można w dziele Rogiera van der Weydena *Św. Łukasz malujący Maryję*¹². Ogród ten ma postać niewielkiego geometrycznego patia o zarysie kwadratu, wyraźnie powiązanego z budowlą mieszkalną. Przyjmuje postać łąki obniżonej w stosunku do kamiennej ławy biegnącej przy murze z blankami. Jest to przykład ogrodu przy rezydencji miejskiej lub podmiejskiej, o czym świadczą widoczne na trzecim planie zarysy struktury urbanistycznej. O ogrodowym charakterze tego wnętrza świadczą natomiast tylko rośliny. Nie występują tu bowiem żadne struktury organizujące przestrzeń, np. rabaty czy ścieżki. Skład gatunkowy prezentowanej łąki reprezentuje 12 gatunków roślin zielnych¹³. Analiza namalowanej szaty roślinnej pod kątem leczniczym pozwala stwierdzić, że roślin o takich właściwościach jest 10. Dotychczasową listę wykazanych już roślin medycznych obraz ten dopełnia o dąbrowkę rozłogową (*Ajuga reptans* L.), jaskier ostry (*Ranunculus acris* L.), jasnotę białą (*Lamium album* L.), pięciornik gęsi (*Potentilla anserina* L.) i wrotycz maruna (*Tanacetum parthenium* (L.) Schultz-Bip.).

Jeszcze inny przykład ogrodu prezentuje obraz *Maryja z Dzieciątkiem w otoczeniu świętych*¹⁴ anonimowego malarza flamandzkiego Mistrza Legendy św. Łucji. Tu również została wyznaczona czytelna przestrzeń ogrodowa w formie swobodnej kompo-

⁸ Frankfurt nad Menem, Städtisches Kunstinstitut, 1410.

⁹ E.M. Vetter, *Frankfurter Paradiesgärtlein*, „Heidelberger Jahrbücher” 1965, IX, s. 104-107.

¹⁰ Waszyngton, National Gallery of Art, Samuel H. Kress Collection, 1440-1450.

¹¹ P. Kulesza, *Szata roślinna w krajobrazach malarstwa niderlandzkiego XV wieku. Identyfikacja botaniczna roślin na wybranych obrazach*, Lublin 2011, s. 87-97.

¹² Boston, Museum of Fine Arts, 1435.

¹³ P. Kulesza, *op. cit.*, s. 157-166.

¹⁴ Bruksela, Musées Royaux des Beaux-Arts de Belgique, ok. 1480.

zycji podmiejskiej, o czym świadczą zarysy miasta widoczne w tle. Układ tego wnętrza ogrodowego, zbliżonego do łąki kwietnej, ramują wysokie krzewy oraz łukowata konstrukcja pergoli porośnięta winoroślą. Dodatkowo uzupełnia ją darniowa łąwa, na której siedzą święte postacie. Całość tak wykreślonego ogrodu dopełniają liczne rośliny, wśród których udało się zidentyfikować 11 gatunków i 1 rodzaj. Ciekawym spostrzeżeniem jest fakt, że po raz pierwszy na analizowanych obrazach, oprócz roślin zielnych, występują także krzewy, drzewa, a nawet pnącza. Ponadto pojawiają się gatunki typowe dla obszarów Europy Południowej. Spośród wszystkich rozpoznanych taksonów 9 ma właściwości lecznicze. Wśród wymienionych już wcześniej na uwagę zasługuje: babka zwyczajna (*Plantago major* L.), mniszek pospolity (*Taraxacum officinalis* F.H. Wigg.), przytulia wonna (*Galium odoratum* (L.) Scop.), granatowiec właściwy (*Punica granatum* L.) i pigwa pospolita (*Cydonia oblonga* Mill.).

Ciekawą kompozycję ogrodową przedstawia Tryptyk Jeana de Witte¹⁵ autorstwa nieznanego artysty, określanego mianem Mistrza roku 1473. Mimo że obraz podzielony jest na trzy tablice, łączy się w jedną całość nie tylko sceną, ale również przestrzenią malarską. Modlitwa donatorów Jeana de Witte i jego żony Marii Hoose do Matki Boskiej z Dzieciątkiem odbywa się bowiem w zamkniętym ogrodzie, do którego prowadzą dwa symetryczne wejścia. Wnętrze ogrodowe o wydłużonym kształcie uchwycone w jest w taki sposób, że uniemożliwia wyznaczanie jego przybliżonych kształtów. Posiada jednak świadomie komponowane elementy przestrzenne takie jak: darniowa łąwa, drewniana altana i zarysy ziemnej ścieżki. Tak ukształtowaną przez artystę przestrzeń dopełnia szata roślinna, na którą składa się 11 w pełni rozpoznanych gatunków i 1 rodzaj. Wśród tych roślin właściwości lecznicze ma aż 11 z nich, w tym pojawiający się po raz pierwszy fiołek trójbarwny (*Viola tricolor* L.).

Ostatnim analizowanym dziełem jest tryptyk *Madonna z Dzieciątkiem z muzykującymi aniołami*, przypisywana Mistrzowi Haftowanego Listowia¹⁶. Prezentowane dzieło, podobnie jak wcześniejsze, mimo realnego rozdzielenia łączy się w jedną całość namalowaną sceną i miejscem, gdzie się ona rozgrywa, a mianowicie niewielkim ogrodem w pozamiejskiej posiadłości. Namalowany ogród jest wyraźnie powiązany budynkiem mieszalnym i wydzielony z otoczenia za pomocą łąwy darniowej pełniącej funkcję ogrodzenia. Układ kompozycyjny tego wnętrza wyznacza dodatkowo ścieżka łącząca się z drewnianą furtką. Pozostałą przestrzeń ogrodową wypełnia gęsta murawa składająca się z 16 zidentyfikowanych gatunków i 1 rodzaj. Wśród nich 16 roślin ma właściwości lecznicze i są to między innymi niewymienione jeszcze: poziomnik piaskowy (*Galeopsis segetum* Necker), kopytnik pospolity (*Asarum europaeum* L.), kuklik pospolity (*Geum urbanum* L.), babka średnia (*Plantago media* L.), szczaw zwyczajny (*Rumex acetosa* L.) i śláz zaniedbany (*Malva neglecta* L.).

3. PODSUMOWANIE I WNIOSKI

Jak wynika z przeprowadzonych badań, udział roślin leczniczych w analizowanych ogrodach malarskich jest znaczny, a wręcz dominujący. Łącznie na 6 wybranych obrazach udało się w pełni zidentyfikować botanicznie 49 gatunków roślin oraz 2 rodzaje. Wśród nich 36 ma właściwości medyczne, co stanowi 73,5% wszystkich rozpoznanych roślin. Do najczęściej powtarzających się gatunków leczniczych w obrębie wybranych dzieł wymienić należy: stokrotkę pospolitą, fiołka wonnego, poziomkę pospolitą i orlik pospolity. Należy jednak zaznaczyć, że tylko dwa pierwsze wymienio-

¹⁵ Bruksela, Musées Royaux des Beaux-Arts de Belgique, ok. 1473.

¹⁶ Lille, Musée des Beaux-Arts, ok. 1500.

ne gatunki występują we wszystkich omawianych ogrodach malarskich. Popularność ich stosowania wynikała nie tylko z funkcji leczniczych, ale też symbolicznych oraz upowszechnienia się w sztuce średniowiecza powtarzalnego motywu ikonograficznego. Nie można także zapomnieć, że były to – i są nadal – pospolite gatunki europejskie, często przenoszone do ogrodów jako rośliny ozdobne.

Rozpoznane rośliny lecznicze nie są pogrupowane i nie odnoszą się jednej jednostki chorobowej, wręcz przeciwnie – stosowane były w rozmaitych schorzeniach. W przeciwieństwie do geometrycznych i jednogatunkowych rabat w klasztornych *herbulariuszach* są wyraźnie rozrzucone w przestrzeni ogrodowej między roślinami pozbawionymi właściwości leczniczych. Nie dominują tylko na pierwszym planie obrazów, lecz są rozsiane po całej ich przestrzeni. Występują z jednakową intensywnością zarówno w ogrodach miejskich, jak i podmiejskich, niezależnie od tego, czy mają formę zamkniętą, czy też otwartą.

Do ogrodów o najbogatszym udziale roślin leczniczych należy zaliczyć te odzwierciedlone w *Tryptyku Jeana de Witte* oraz w dziele *Madonna z Dzieciątkiem z muzykującymi aniołami*. W pozostałych omawianych dziełach gatunki o właściwościach leczniczych również stanowią znaczną część ich szaty roślinnej. Dzięki temu założenia te można rozpatrywać nie tylko w kategoriach ogrodów ozdobnych lub mistycznych, lecz także użytkowych o funkcji leczniczej. Nie można bowiem zapomnieć, że przedstawione w średniowiecznym malarstwie ogrody są nie tylko wynikiem wizji artystycznej malarzy, lecz także ich doświadczeń ówczesnej rzeczywistości, a zwłaszcza tej ogrodowej.

LITERATURA

- HARTLAUB G., *Das Paradiesgärtlein von einem oberreinischen Meister um 1410*, Berlin 1977.
- HARVEY J., *Medieval gardens*, London 1981.
- HENNEBO D., HOFFMAN A., *Geschichte der Deutschen Gartenkunst. Gärten des Mittelalters*, t. 1, Hamburg 1962.
- JONES P.M., *Heilkunst des Mittelalters in illustrierten Handschriften*, Stuttgart 1999.
- KULESZA P., *Szata roślinna w krajobrazach malarstwa niderlandzkiego XV wieku. Identyfikacja botaniczna roślin na wybranych obrazach*, Lublin 2011.
- MEYVAERT P., *The medieval monastic garden*, [in:] *Medieval Gardens*, (ed.) E.B. MacDougall, Washington 1986.
- MÜNZEL G., *Das frankfurter Paradiesgärtlein. Das Münster*, „*Zeitschrift für christliche Kunst und Kunstwissenschaft*“ (1956), s. 15-23.
- OPSOMER-HALLEUX C., *The medieval garden and its role in medicine*, [in:] *Medieval Gardens*, (ed.) E.B. MacDougall, Washington 1986.
- SIEWNIAK M., MITKOWSKA A., *Tezaurus sztuki ogrodowej*, Warszawa 1998.
- STĘPNIEWSKA B., *Kompozycja zieleni. Cz. 2, Średniowiecze*, Wrocław 1993.
- The Dictionary of Art*, (red.) J. Turner, t. 7 i 24, London 1996.
- VETTER E.M., *Frankfurter Paradiesgärtlein*, „*Heidelberger Jahrbücher*“ (1965), IX, 104-107.